

Володимир Захар'єв,
керівник науково-дослідницького
«Центру Мархоцькознавства» —
філії Центру дослідження історії Поділля
і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
при К-ПНУ ім. І. Огієнка, здобувач кафедри
історії України К-ПНУ ім. І. Огієнка,
директор «Меморіального музею
Графа-реформатора
Ігнація Сцібор Мархоцького у с. Миньківці

ГУМАНІТАРНА СФЕРА – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ «МИНЬКОВЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ» РЕФОРМАТОРА ІГНАЦІЯ СЦІБОР МАРХОЦЬКОГО

У статті йдеться про медицину, освіту і культуру в «Миньковецькій державі», зміни в якій були невід'ємною складовою реформ, які проводив наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. граф Ігнацій Сцібор Мархоцький. Цим крацій син польського народу І. Мархоцького прислужився українцям, створивши належні умови для життя і роботи, та зробив їх своїми соратниками у втіленні найпрогресивніших на той час європейських цінностей.

Ключові слова: Поділля, «Миньковецька держава», Ігнацій Мархоцький, медицина, освіта, культура, реформи на селі.

Проводячи реформи у своїх подільських володіннях, які він гордо називав «Миньковецькою державою», гуманіст за світоглядом, відомий реформатор кінця XVIII – першої чверті XIX ст. граф Ігнацій Сцібор Мархоцький, не оминув гуманітарну сферу. Свідченням того є пласт документів з вітчизняних та закордонних архівів, які опрацьовуються зараз автором в рамках дисертаційного дослідження «Рід Сцібор-Мархоцьких в Україні: господарчі, суспільно-політичні та культурологічні аспекти (XVIII – початок XX ст.)». Вагомі підтвердження того знаходимо у роботах його сучасників О. Пшездецького [1, с. 69-75], Ф. Ковальського [2, с. 89-104], Б. Шешора [3, с. 359-389] і дослідників XIX-XX ст. Ю. Ролле [4], Є. Євтіхієва [5, с. 55-75], К. Копержинського [6, с. 29-59], Р. Афтаназі [7, с. 255-265], Л. Баженова [8, с. 7-12], Т. Цесельського [9, с. 16-36] та ін.

Послідовник ідей Вольтера, Жан-Жака Руссо, Анрі Сен-Симона, Томаса Мора, Шарля Фур'є, античних та римських філософів і книги-книг Біблії, всотав у себе філософію просвітництва і справжнього людинолюбства. Ігнацій Мархоцький щиро вважав, щоб людина могла досягати кращих здобутків, її не повинні турбувати проблеми зі здоров'ям і, отримавши у власність «Миньковецького ключа», дбав про медичне обслуговування населення та належний санітарний стан у населених пунктах його землеволодіння.

Важливу справу реформатор доручив фахівцям, запросивши на роботу двох лікарів – Петра Герінга і Стефанія, а також аптекаря, цирульників і акушерку [10, с. 257]. Але перед тим побудував у Миньківцях лікарню, притулок для калік, дім для сиріт. Лікар-алопата Петро Герінг був родом з Варшави, захистив докторську дисертацію в Лейпцигу. Стефаній був добрим гомеопатом [11, с. 30].

Особливо яскравою сторінкою в біографії «Миньковецької держави» Ігнація Мархоцького та його підданих були події, що пов'язані з епідемією чуми наприкінці 90-х років XVIII ст. На відміну від інших сіл та містечок Поділля хвороба забрала відносно небагато життів у Миньківцях та околицях.

На початку 1796 року, дізнавшись про поширення хвороби теренами губернії, І. Мархоцький влаштував ряд превентивних заходів. Зокрема, забезпечив населення необхідними лікувальними засобами, запросив на Миньковеччину і оплатив послуги успішнішого фахівця барона Асха, лікувальна методика якого була на той час найефективнішою з відомих, найняв на підмогу йому кількох медиків. Більше того реформатор особисто роздавав ліки і навіть доглядав хворих. Коли епідемія вщухла, з метою дієвої профілактики І. Мархоцький видав у миньковецькій друкарні 16-сторінкову брошуру «Спосіб лікування чуми, в Яссах практикований бароном Асхом, при епідемії, що виникла, як в цім 1797 році серед обивателів Ушицького повіту, є необхідний для лікування самих себе і своїх підданих, стараннями обивателя того ж Ушицького повіту до друку віддані».

Досить емоційно описав ті дні Ю. Ролле: «...Істотно, граф Сцібор, мимо інших дивацтв, мав багато невдаваної любові до люду, прагнув зблизитися до нього, побрататися, об'єднатися...

Найбільша заслуга, що власне, досягла серця, – то відношення екс-майора до вдів і сиріт, що залишилися після померлих від тієї страшної хвороби. Він взяв їх під свою опіку, а було то немало. Зараза вибухнула на початку 1796 року і тривала до кінця 1798 року, вимерло 33 господарства, по них залишилося стільки ж вдів і 58 дітей від півтора до 16 років. Згідно обов'язкових приписів, хата, у котрій помер звалений неміччю від вище згаданої хвороби, підлягала разом з усім в ній майном знищенню, будинок

спалювали, речі, гардероб, запаси кормів і зерна – все. Сироти буквально залишалися без даху над головою.

Отож людяний поміщик миньковецького панства годував і одягав їх за свої кошти, вдови отримували пенсію до повторного заміжжя, а дітей окрім годування навчав різних ремесел: хлопців віддавав в шевці, ковалі, до фабрики; дівчата йшли до панських гардеробних.

Навіть тоді адміністрація дбала за сиротами, коли їх приймали до себе багаті і бездітні кровні. Зі списків старанно записаних урядовцями «політично-економічної адміністрації» легко з того переконалися» [12, с. 38].

Саме тоді, за рахунок нової вулиці з понад тридцятьма новими побудованими І. Мархоцьким для сиріт господарствами значно розрослося село Притулія. За сільською легендою, нібито і назване село на честь тієї події.

У Державному архіві Хмельницької області знайдено документи, які свідчать, що у «Миньковецькій державі» існувала добра традиція. Кожен, хто подавав письмове прохання до адміністрації чи І. Мархоцького, купував виготовлені на місцевій папірні аркуші вартістю 2 червоних злотих. Дохід з того спрямовували на утримання притулку для калік. Зауважимо, що проти цього виступав місцевий православний священник Іван Скотинський [13].

Силами селян чи містян на територіях, де вони жили, утримувався ідеальний порядок. Громади населених пунктів «Миньковецької держави» дбали за стан криниць, джерел та ставків. Ніхто і ніде не влаштував стихійних звалищ сміття або скотомогильників, спускання нечистот у струмки чи річку, кладовища були обкопані ровами та обваловані. Ігнацій Мархоцький, до речі, запровадив урочисті похорони кращих представників громад, чим займалася спеціальна команда. Такі поховання проходили згідно складеного «Батьком і Дідичем «Миньковецької держави» сценарію ритуалу, обов'язковим учасником якого був сам граф.

Окрім мешканців сіл та містечка за дотриманням належного санітарного стану слідували й представники міліції, яких вони обирали.

І. Мархоцький підхопив і успішно реалізував ідею свого дядька Войцеха, який ще 1786 року влаштував в Отрокові невеличку водолікувальницю. На місці старого двору він побудував гідропатичний заклад. Ю. Ролле писав, що «сусіди спочатку сміялися з пана Сцібора, – однак в кінці-кінців змушені були признати доцільність його запобігливості, бо швидко зроставав наплив пацієнтів, це створювало чимало вимог і всі вони були виконані адміністрацією миньковецького панства» [14, с. 30].

Граф вирішив задовольнити потребу шляхти та чиновників помірного статку і подбав про належні умови в Отрокові. При цьому зобов'язав усіх, хто так чи інакше причетний до діяльності закладу проявляти ввічливість та люб'язність «до обивателів, особливо до жінок...», зауваживши, що «з ве-

ликою елегантністю і вишуканістю потрібно відноситися до усіх прибулих осіб» [15, с. 72-73]. Організатор водолікувальниці в Отрокові, висловлюючись по-сучасному, навіть проводив промоушен-кампанії в Кам'янці-Подільському та інших містах, де жили потенційні відпочиваючі – як по один, так й інший береги Збруча та Дністра. У поєднанні з гарною славою про лікарів Петра Геринга та Стефанія, вигода була потрібною: для пацієнтів, лікаря і, безпосередньо, графа. Маючи такий приклад, призвичаювалися до системи правильного споживання місцевої води, звичайно, й селяни.

Оскільки першим кроком на шляху до звільнення землеробів від кріпацтва польські теоретики втілення ідей вільного селянства вважали просвітництво серед сільського люду, то задля цього вони відкривали у своїх володіннях початкові школи. Відомо, наприклад, про такі заклади освіти в «Павлівській республіці» (1769-1794) Павла Бжестовського на межі Литви та Білорусі [16, с. 67], наддністрянських селах Ярошів, Лядава і Слобідка Ярошинська Валеріана Дзедушицького [17, с. 166], які багато в чому були еталоном для «Миньковецької держави» І. Мархоцького. Зауважимо також, що останнім часом переоцінено деякі відомі раніше факти ділових стосунків І. Мархоцького з Едукаційною комісією (оренда с. Сеферівка) і підтверджено його дружбу з колишнім членом цього освітнього міністерства Речі Посполитої Т. Чацьким, який після переходу України під російський скіпетр, з 1803 року був куратором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній.

Проте на даному етапі дослідження спадщини реформатора поки що маємо обмежені свідчення про школи в селах Миньковеччини. Посилаючись на видані 1796 р. І. Мархоцьким «Устави для управління поміщицькими землями», Ю. Ролле вказував, що там згадані парафіяльні школи [18, с. 33]. Р. Афтаназі ще лаконічніший: «заснував школи» [19, с. 258]. Про масштаби освітньої реформи побічно свідчить вересневий номер журналу «Киевская старина» за 1900 рік. У статті «Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст.», вказано, що в період з 1792 по 1802 р. у Миньковецькій друкарні «издан для малолетних детей букварь» [20, с. 88]. Зрозуміло, що було б не вигідним розпочинати такий дороговартісний проект заради малого тиражу. Потенційно за миньковецькими букварями могли отримувати ази освіти діти поляків багатьох сімей так званої ходячкової шляхти Поділля. Адже поки що не відомі миньковецькі книги російською чи старослов'янською мовами, не кажучи вже про українську.

Про початкові освітні заклади в «Миньковецькій державі» згадував у повчальній промові на серпневому святі Обжинків 1804 р. союзник І. Мархоцького Якуб Підгородецький. Зокрема, згідно тексту його виступу, що зберігся в збірці подільського колекціонера старовини Богдана

Жебровського, він сказав: «...аби їли хліб добре вироблений і випечений, аби жили в світлих хатах з високими коминами над дахами, аби діти ваші ходили до школи, аби свої обов'язки перед Богом вірно виконували, аби в згоді жили, аби взаємно величалися, аби, на кінець, звичаїв в цілості дотримувалися – щоб жили в здоров'ї, вигідно і достойно» [21, с. 58].

Той же Ю. Ролле повідомив цікавий факт, що датований 1822 роком. Наприкінці року І. Мархоцький повернувся до Отрокова з кам'янецької в'язниці і найперше «розпочав клопотання з проектом закладання вищої школи в Миньківцях, звернувся навіть в тій справі до порад пана Рудзького, секретаря едукативної комісії, з яким зав'язав досить інтенсивну кореспонденцію» [22, с. 70]. Але до тепер ця переписка не збереглася. І швидше всього в цьому випадку йдеться про заклад для навчання майбутніх костельних працівників, бо в старості граф мав сильне бажання присвятити себе релігії, чому не сприяли католицькі зверхники краю, з якими мав давній конфлікт через таємне укладання шлюбу між єдиним сином графа Каролом та Боною Тшціньською ксьондзом миньковецької каплиці Ярмінським.

Сам миньковецький реформатор, за Ю. Ролле, в дитячі роки «виховувався вдома» [23, с. 9]. Біобібліографіст Е. Рабовіч та сучасний дослідник Т. Цесельський з Польщі стверджують, нібито він навчався в школах ордену ченців-піаристів та єзуїтів Золочева і Львова [24, с. 550-553; 25, с. 17], очевидно, спутавши долі зведених братів Мархоцьких, один з яких – Адам готував себе і врешті став ксьондзом.

В дорослі роки І. Мархоцький дуже полюбляв пізнавати щось нове, про що свідчить освоєння ним шести європейських та давньоарамейської мов, читання філософських книг в оригіналах. Проте в освітніх питаннях інших він був досить демократичним. Виховуючи власного сина і трьох доньок за так званім «натуральним методом» Ж. Руссо, І. Мархоцький, як пише Ю. Ролле, «...не перевантажував їх навчанням», бо «сам не дуже в юності навчався, а став поважним членом суспільства» і додав: «це забралось йому в голову і було може одним з тогочасних його дивацтв» [26, с. 43]. Однак Р. Афтаназі у свою чергу зауважив: «...більше дбав про єдиного сина Кароля і для розширення його світогляду виїздив навіть з ним кілька разів за кордон» [27, с. 262].

Як видно з представлених вище фактів, вагоме значення в реалізації просвітницько-гуманітарної політики І. Мархоцького відіграла друкарня. Більшість дослідників схильні вважати, що вона розпочала свою роботу 1792 року [28; 29, с. 165], окремі – 1802 року [30, с. 51].

Безперечно, що таку ідею І. Мархоцький виношував ще відколи сформував свій реформаторський світогляд, бо це сприяло б поширенню нових думок, які мали змінити суспільство. Каталізатором стали відвідини

містечка Яришева над Дністром, після того як отримав статус крупного подільського землевласника і на початку 1790 року – посаду цивільно-військового комісара Кам'янецької землі. Там він познайомився зі своїм майже однолітком, реформатором Валеріаном Дзедушіцьким (1754-1832). Той, будучи з 1788 р. цивільно-військовим комісаром, у листопаді того ж року заснував друкарню, яка де-юре мала служити потребам комісії, але, насправді, перш за все виконувала замовлення власника. За чотири роки існування тут надруковані «Prawo miejskie» («Право міське»), деякі праці духовного штибу та букварі для селян [31, с. 166]. А вже 1788 року випускник Віденського університету Валеріан Дзедушіцький створив для своїх підданих в Яришеві 3-класну парафіяльну школу, а через 2 роки, коли учні показали чудові результати в освоєнні читання та письма, до дня народження короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського звільнив 10 найуспішніших кріпаків з наймолодшими дітьми від панщини та оголосив про це в Летицівських міських книгах. Проте 2 липня 1792 року конфедерати конфіскували в нього обладнання друкарні, перевезли разом з друкарями до Тульчина і стали використовувати її для власних потреб.

І. Мархоцький врахував гіркий досвід сусіди і одностудця, тому ніде немає свідчень про приналежність миньковецької друкарні державній структурі. А приватне право на власність тоді неухильно шанувалося. За час існування друкарні у Миньківцях (1792-1829 рр.) в ній надруковано такі важливі для функціонування Миньковецької держави закони як «Право міста Миньківців», «Настанови для управління поміщицькими землями», «Примирення зі своїми підданими землеробами», «Право землеробів», «Шляхетське право». Друкарня виконувала свою просвітницьку функцію, бо в ній окрім вище згаданих букварів для учнів місцевих шкіл та праці барона Асха, продукували збірки віршів та прозових творів відомих тоді на Поділлі, у Галичині, Волині та Польщі літераторів Т. Заборовського, Б. Кіціньського, Й. Каменського та ін. Саме в Миньківцях, а не в Кракові чи Варшаві, 1805 року вперше надруковано польською мовою переклад шекспірівського «Гамлета», а дехто стверджує, що й «Іліаду» Гомера.

Заодно І. Мархоцький надав можливість відкрити спочатку одну, а згодом й другу друкарні єврейській громаді, де було надруковано понад 40 релігійних книг, більшість з яких, як і ті, що випущені в друкарні Мархоцького сьогодні є бібліотечними раритетами [32, с. 64]. Зрозуміло, що певна кількість екземплярів потрапляла в бібліотеки І. Мархоцького та його оточення. Безперечно, їх читали освічені представники інтелігенції, світські дами, чиновники з повітових та губерньської управ.

І. Мархоцький від природи був наділений музичним талантом. Початкову музичну освіту отримав ще в Тарноруді над Збручом, де його батько

Міхал Мархоцький був писарем в Августа-Олександра Чарторийського, відповідаючи за фінансову документацію дорученого йому маєтку.

Незважаючи, що після смерті батька у 1760 р. і потрапляння під опіку дядька Войцеха, який не дуже любив племінника, майбутній реформатор настільки зумів відточити на піаніно та скрипці, що це практично допомогло в суцужні роки життя. 1782 р. після відставки з військової служби, він виїхав до Варшави, де жив, надаючи уроки музики [33, с. 18; 34, с. 256].

Тому, отримавши у власність «Миньковецький ключ», І. Мархоцький не жалів грошей на розвиток музичного мистецтва. Про його важливість реформатор 1796 р. наголосив навіть в теоретичних основах існування свого дітища «Миньковецької держави» – вищезгаданих «Настановах для управління поміщицькими землями», де вказав, що після відкриття пріоритетних «аптеки, лікарні, притулку для сиріт, а насамперед, парафіяльних шкіл» – «доходи необхідно виділити на фінансування оркестру під назвою «Академія музична» [35, с. 33]. І слово академія тут не випадкове, бо музиканти і співаки, фактично, були ще й артистами – найважливішими дійовими особами організованих реформатором «Свята обжинків». Зрозуміло, що громада міста вишукувала певні кошти у своєму бюджеті, але лівова частка грошей на придбання інструментів, концертних та інші костюмів, утримування диригента і капельмейстера надходила від ініціатора.

У середині 20-х років ХХ століття, уродженець Наддністрянщини, український етнограф Кость Копержинський, зробив детальний аналіз цього свята і наголосив, що без участі та майстерності артистів свято було б занадто офіційним, малоемоційним, і не стало притягальним для усіх прошарків громадян «держави» та багаточисельних гостей з сусідніх містечок, повітового міста Ушиці та губернського центру Кам'янець-Подільського [6].

Схильний до творчості І. Мархоцький і сам час від часу складав релігійні пісні, полюбляв спільно з домашнім хором і оркестром відправляти вечірні молитви співом у сімейній каплиці маєтку Притулія. Ю. Ролле уточнив: «Кілька фоліантів таких творів віднайдено в архівах, що колись належали миньковецькому пану. Отож, заголовок одного з них: «Служба Божа, гімни, псалмодії, молитви на різні урочистості, молитви присвячені пам'яті сходження Духа Параклета утішителя, Духа святого, Духа божого, мудрості, розуму і правди, у сольній обробці, для обходу в святинях Отрокова і Притулії» [36, с. 60].

Життя І. Мархоцького – достойний приклад того, як кращий син польського народу приніс на Україну найпрогресивніші на той час європейські цінності і прислужився українцям, незважаючи, що між ними була прірва різного становища в суспільстві та релігійного виховання.

На переконання К. Копержинського, одним з прикладів такої взаємодії була його повага до всього місцевого: «Миньковецьке свято з боку складу його учасників (українці), їхньої мови (укр. пісні) було в значній мірі українським. Все це, а також його форма, робила те, що забезпечило йому популярність серед населення» [37, с. 54].

Діяльність І. Мархоцького свідчить, що завдяки ініціативності та наполегливості, будь-яка справа, за яку він брався, сприяла прогресу та розквіту громад сіл і столиці «Миньковецької держави», реформи долали ретроградство, робили людей заможнішими і щасливими. Та його досвід не знайшов поширення серед землевласників краю і України, яких цілком влаштовували ті взаємовідносини, що склалися віками.

Список використаних джерел та літератури

1. Przewdziecki A. Uszyckie jary / A. Przewdziecki // Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – С. 69-75.
2. Ковальський Ф. Спогади. Щоденник / Ф. Ковальський. – К., 1859. – Т. 2. (Витяги. Переклад П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 89-104.
3. Szaszor Bozydar. Ignacy hr. Ścibor Marchocki. Opowiadanie [Wspomnienia z pierwszej ćwierci XIX w.] / B. Szaszor // Przegląd Europejski. – 1863. – Т. IV. – С. 359-389.
4. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – 81 с.
5. Евтихийев Е. Миньковецкое государство (Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52) / Е. Евтихийев // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 5. – С. 55-75.
6. Копержинський К. Обжинки / К. Копержинський. – Одеса, 1926. – С. 29-59.
7. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – С. 255-265.
8. Баженов Л. Граф Ігнатій Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії ХІХ – поч. ХХІ ст. / Л. Баженов // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2009. – Т. 1. – С. 7-12.
9. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 16-36.
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – С. 257.
11. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 30.

12. Там само. — С. 38.
13. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп 1, т. 1, спр. 1003.
14. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. — Дрогобич, 2008. — С. 30.
15. Там само. — С. 72-73.
16. Философия и идеология жизнедеятельности Беларуси: теоретические основы антикризисной модели и механизмы её реализации. — Минск, 2009. — С. 67.
17. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. — Вінниця, 2007. — С. 166.
18. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. — Дрогобич, 2008. — С. 33.
19. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. — Warszawa, 1996. — Т. IX. — S. 258.
20. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. // Киевская старина. — К. — 1900. — сент. (Том LXX). — С. 88.
21. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. — Дрогобич, 2008. — С. 58.
22. Там саме. — С. 70.
23. Там саме. — С. 9.
24. Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław, 1974. — Т. 19. — S. 550-553.
25. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі — родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. — Хмельницький, 2011. — Т. 3. — С. 17.
26. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. — Дрогобич, 2008. — С. 43.
27. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. — Warszawa, 1996. — Т. IX. — S. 262.
28. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — Київ, 1994. — 448 с.
29. Кароєва Т. Книгодрукування у Миньківцях Подільської губернії наприкінці XVIII — першої третини XIX ст. / Т. Кароєва // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків подій: зб. наук.-краєзн. пр. — Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2013. — Вип. 5. — С. 165.
30. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI-XX ст.) / О. Я. Мацюк. — К., 1974. — С. 51.
31. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. — Вінниця, 2007. — С. 166.
32. Лукин В. Евреи — подданные государства Миньковецкого (к истории еврейского книгопечатания на Украине) / В. Лукин // Наукові

- записки Центру Мархоцькознавства. — Миньківці на Ушиці, 2009. — Т. 1. — С. 64.
33. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі — родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. — Хмельницький, 2011. — Т. 3. — С. 18.
34. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. — Warszawa, 1996. — Т. IX. — S. 256.
35. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. — Дрогобич, 2008. — С. 33.
36. Там саме. — С. 60.
37. Копержинський К. Обжинки / К. Копержинський. — Одеса, 1926. — С. 54.